

2021

11 DECEMBER

№4

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

EPISODES FROM THE LIFE OF PHARNAVAZ

Guram Kipiani,

Professor, archaeologist, architect;
Head of the Paleo-Urban Laboratory at Ilia State University

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of a text of great importance for Georgian historiography – „The Life of Pharnavaz“, which recounts episodes from the life of the first king of Kartli (according to „The Conversion of Kartli,“ the second king of Kartli). Scholarly interest in this work is enhanced by the fact that it simultaneously reflects both the realistic foundations of legend and a rich symbolic world.

Based on the analysis of archaeological and architectural data (with parallels drawn from the rock-cut complexes of Uplistsikhe, Vardzia, and the rock-cut tombs of Orumiyeh), the study attempts a reconstruction of an architectural model. Particular attention is also paid to the „treasure“ discovered in the cave (gold, silver, and „samshakurebeli“), as well as to the complex of royal insignia, which became the basis for legitimizing Pharnavaz’s authority.

The paper further examines the etymology of the name Pharnavaz and of „Armaz“. „Pharna“ is an epithet of Ahura Mazda meaning „radiance“ or „glory“; farna hastama signifies „the most radiant,“ which corresponds to khvara (khvar), the sun, and ultimately denotes a symbol of royal religion. It should also be noted that in modern Persian far likewise means „radiance“. At the same time, the throne name Pharnavaz is not attested either in Old Persian Achaemenid inscriptions or in the Avesta; it appears to be a later form and is encountered only among dynastic names of Asia Minor. As for „Armaz“, it denotes supremacy. According to „The Conversion of Kartli“, where the nature of this idol is described, nothing indicates a Zoroastrian cult. A discussion of the attributes of the idol Armaz will be presented in a subsequent issue of the journal „Archaeology“ under the title „Episodes from the Life of Pharnavaz and the Divine Nature of „Armaz““.

Keywords: Pharnavaz, Armaz, „cave“, rock-cut tomb, treasure

According to the “Conversion of Kartli”, Pharnavaz is the second king of Kartli. Azoy is considered the first king: “And Azoy, son of the king of the Armenian Kartlians, was the first king in Mtskheta, and he died”¹.

Leonti Mroveli: “And after him rose Pharnavaz. He erected an idol on a large hill and gave it the name Armazi, and created a fortress by the water, and they call it Armazi”.

According to “The Life of Kings”, which does not recognize Azoy as king, Pharnavaz is the first king of Kartli² and a charismatic personality shrouded in legend. Here, both the real basis of these legends and the symbolic world are visible.

“The Life of Pharnavaz”, of course, is a completely independent work; there is little doubt about this³. His dream is, to some extent, an echo of the Old Testament, as patriarchs there constantly have dreams⁴. This is the biblical world, its spirit. He saw a dream “by the will of God”. For in the Bible, dreams serve the purpose of acting by God’s command. And his reign was born from the cave.

As for the rest of the story, it is not at all fairy-tale-like; perhaps the writer exaggerated somewhat, but a real existing structure can be seen through it; a fairy tale could not arise without a specific model.

“And at the foot of the rock was a cave, the entrance to which was blocked by an ancient stone, and this antiquity destroyed what was built (i.e., what was blocked. G.K.). Then a heavy rain began. And Pharnavaz took out the bolt and broke through the cave door to take shelter from the rain inside, and entered this cave. And he saw there an inaccessible treasure, gold and silver, and objects of gold and silver, inaccessible⁵.”

Highly informative narrative excerpt: firstly, this “cave” (grotto), found by Pharnavaz outside at the foot of the cliff after a night hunt (along with the deer killed by himself), is an artificial cave (“built”), not a natural one. Furthermore, it is “constantly” locked by a grate (rocky in burials located in specially created niches, a vertically installed slab⁶ “was erected from ancient stone”, as it was cracked by time; Pharnavaz, arriving in the morning, soaked from the rain, broke through it with pliers⁷).

It should be noted here that niches for installing grates are clearly visible on the rock monuments of Georgia- in Uplistsikhe⁸, in rock burials, and in Vardzia (whose earliest function, in my opinion, is a complex of rock burials- Uplistsikhe Odzrakhi).

In the narrative of “The Life of Pharnavaz”, the cave’s layout can be envisioned: he first “dried it from the rain” and then went deep inside where he “saw an inaccessible treasure”. This is a common layout for rock-cut burials- an “antechamber” and a chamber, or the eternal dwelling of the deceased (see examples in Table I). I believe the quoted text also defines the treasure.

Firstly, it is generally valuables- “an inaccessible treasure of gold and silver”, and moreover, something else: “service gold and silver”, as well as “inaccessible”. In the appendix to “The Life of Kartli” (dictionary), “service”

¹ Shatberdi Codex, 10th century. Prepared for publication by B. Gigineishvili and El. Giunashvili. Tbilisi 1979, p. 320 (hereinafter referred to as “Moktsevay” in the footnote).

² Leonti Mroveli, “The Life of the Georgian Kings”, “The Life of Pharnavaz”, “The Life of Kartli” (The Georgian Chronicles), text established from all major manuscripts by S. Kaukhchishvili. Vol. I. Tbilisi 1955, pp. 20-26 (hereinafter referred to as “Life of Kartli” I and the corresponding page in the footnote).

³ R. Baramidze, “Pharnavaz made his country strong”. Tbilisi 1992; Z. Alexidze, “The Life of Pharnavaz”, “Mnatobi”, 1984, p. 12; Gr. Kavtaria, “Pharnavaz”. Tbilisi 1999, p. 66 et seq.; S. Gogitidze, “Pharnavaz and the Localization of Arian-Kartli”. “Batumi”, 2011, p. 6 et seq.

⁴ Unlike the New Testament, where dreams are almost never seen, with the sole exception of “Joseph’s Dream” - from Matthew (1.19,20).

⁵ “Life of Kartli” (The Georgian Chronicles), I. pp. 21-22.

⁶ Portcullis- (Latin: portcullis)- a leafed door or barrier in ancient defensive structures and military camps. It was a massive door of iron or iron-bound wood that moved in vertical grooves cut into pylons. In the case of rock tombs and sarcophagi- vertical stone slabs closing the entrance, which were fixed in sockets cut into the jambs. G. Kipiani, “Architectural Dictionary of the Ancient World” (manuscript).

⁷ Chuglughy – “iron mace”. I. Abuladze, “Dictionary of an ancient Georgian language”. Tbilisi 1973, p. 512.

⁸ G. Kipiani, “Uplistsikhe”. “Programa Logos”, Tbilisi 2002, p. 42. Tables XX, XXVI, 2-5.

is explained as “utensils” - “large utensils and service for royal tables”⁹.

Sulkhan-Saba explains this word in a general sense as “serviceable”¹⁰. Here, I will allow myself to see in “serviceable” something more than just utensils. The items serve in the tomb and thus represent “royal” regalia. “Serviceable” functions in the eternal “dwelling”. The pre-Christian concept of death¹¹, i.e., “departure” (changed appearance and did not “pass away” at all), this remarkable formulation of the Georgian language, is a direct indication of the pre-Christian world, as for it, our current “death” did not mean an end, it was a path and a stage after life. A person simply “departs”. Although it was beyond public understanding, “life” continued¹². Only they (insignia) could make Pharnavaz a charismatic personality. Royal symbolism conquered the dream, after which he decided to leave Aspani (Pharnavaz’s homeland)- “This dream is as follows: I will go to Aspani and there I will find good fortune”¹³, but the cave set him on the path of state creation. After all, he believed that the treasures found in the rock burial belonged to his ancestor. Only gold and silver could hasten his departure.

The mentioned “Tiflis” and “Mtskheta”¹⁴ in the text about Pharnavaz’s life in different places are obviously anachronisms. By that time (in my opinion, this data refers to the 2nd century BC), Mtskheta had not yet been founded¹⁵, let alone Tiflis, and this must be an insertion by Leonti Mroveli into the narrative, which is quite natural- he provides an idea of the geographical environment through points known to him (not Iranian Kartli? Against Aryan Kartli?). Further: “And this Pharnavaz created a great idol in his honor: this is Armazi, for Pharnavaz’s Persian name was Armaz. He erected this idol of Armazi on the summit of Kartli, and since then it has been called Armazi in honor of this idol. And he performed a great sacrifice to the erected idol”¹⁶.

The assertion that Armazi is the name given to Pharnavaz because his Persian name was Armazi is absolutely accurate. Leonti informs us with this phrase that “Parna” and “Armaz” are one and the same. Of course, they are not exactly the same; “Parna” is simply an epithet of “Ahura Mazda” – “radiance”, “Farna hastama”¹⁷ – “most beautiful”, which is the same as “khvara”¹⁸- the sun, and ultimately signifies the symbol of royal religion¹⁹. It should also be noted that in modern Persian, “far” also means radiance²⁰. It is also worth mentioning that the royal name “Pharnavaz” is not confirmed in ancient Persian Achaemenid inscriptions or in the Avesta. This name appears to be a later form and is found only among the dynastic names of Asia Minor²¹.

According to the name of the idol erected by Pharnavaz, Georgian “Armaz”, which is the same as Armenian “Aramazd” Middle Persian “Hormuzd” – that is, Ahura Mazda, its Zoroastrian and, if you will, Mazdean (which are not entirely the same thing)²².

⁹ “Kartlis Tskhovreba” (The Georgian Chronicles), I. p. 451.

¹⁰ “Sulkhan-Saba Orbeliani, Collected works, N2. Tbilisi 1966, p. 43.

¹¹ “Sikudili”- Death – fulfillment, “Mosikudili” – I. Abuladze, “Dictionary of an ancient Georgian language”. Tbilisi, 1973, p. 390; death – “Sikudili” – separation of soul and body, Sulkhan-Saba Orbeliani, “Georgian Dictionary”, Tiflis, 1928, p. 314.

¹² R. Steiner, *Mysteries of Antiquity and Qristianity*. St. Petersburg 1990, pp. 12-25; O. Freiderberg, *Poetics of plot and Genre. Period of Ancient Literature*. Leningrad 1936, p. 71; M.M. Bakhtin, *The work of François Rabelais and Popular Culture of the Middle Ages and Renaissance*, Moscow 1965, p. 58.

¹³ “Kartlis Tskhovreba” (The Georgian Chronicles), I. p. 21.

¹⁴ “Kartlis Tskhovreba” (The Georgian Chronicles), I. pp. 24-25.

¹⁵ G. Kipiani, *On the Origin of Mtskheta*, “Kadmos”, 2.2010. pp. 92-128.

¹⁶ “Kartlis Tskhovreba” (The Georgian Chronicles), I. p. 25.

¹⁷ N. Marr, *Gods of Pagan Georgia According to Ancient Georgian Sources*, St. Petersburgs 1901, pp. 5-6.

¹⁸ M. Andronikashvili, *Studies...*, p. 15.

¹⁹ V.G. Lukonin, *Ancient and Early Medieval Iran*. Moscow 1987, p. 81.

²⁰ *Persian-Russian Dictionary*, compiled by prof. B.V. Miller. Moscow 1953, p. 365.

²¹ M. Andronikashvili, *Studies...*, p. 15.

²² The fact is that the Achaemenid kings did not consider the prophet Zarathushtra (in Greek form Zoroaster, hence the name of the dualistic religion “Zoroastrianism”) an intermediary between the people and the supreme Ahura Mazda, the founder of the religion. In all their numerous inscriptions, they attribute all their successes to Ahura Mazda, but the prophet is nowhere mentioned. For more details, see M.A. Dandamayev, V.G. Lukonin, *Culture and Economy of Ancient Iran*, Moscow 1980, pp. 330-331.

“Armaz” here represents supremacy. According to “Moktseway” (Conversion of Kartli), where the nature of this idol is conveyed (obviously accompanied by negative context), nothing, including the sacrifice rituals mentioned here, indicates a Zoroastrian cult. I will return to the characteristics of the Armaz idol later.

The narrative continues in the next issue of “Archaeology” under the heading “Episodes from the Life of Pharnavaz and the Divine Nature of “Armaz”.

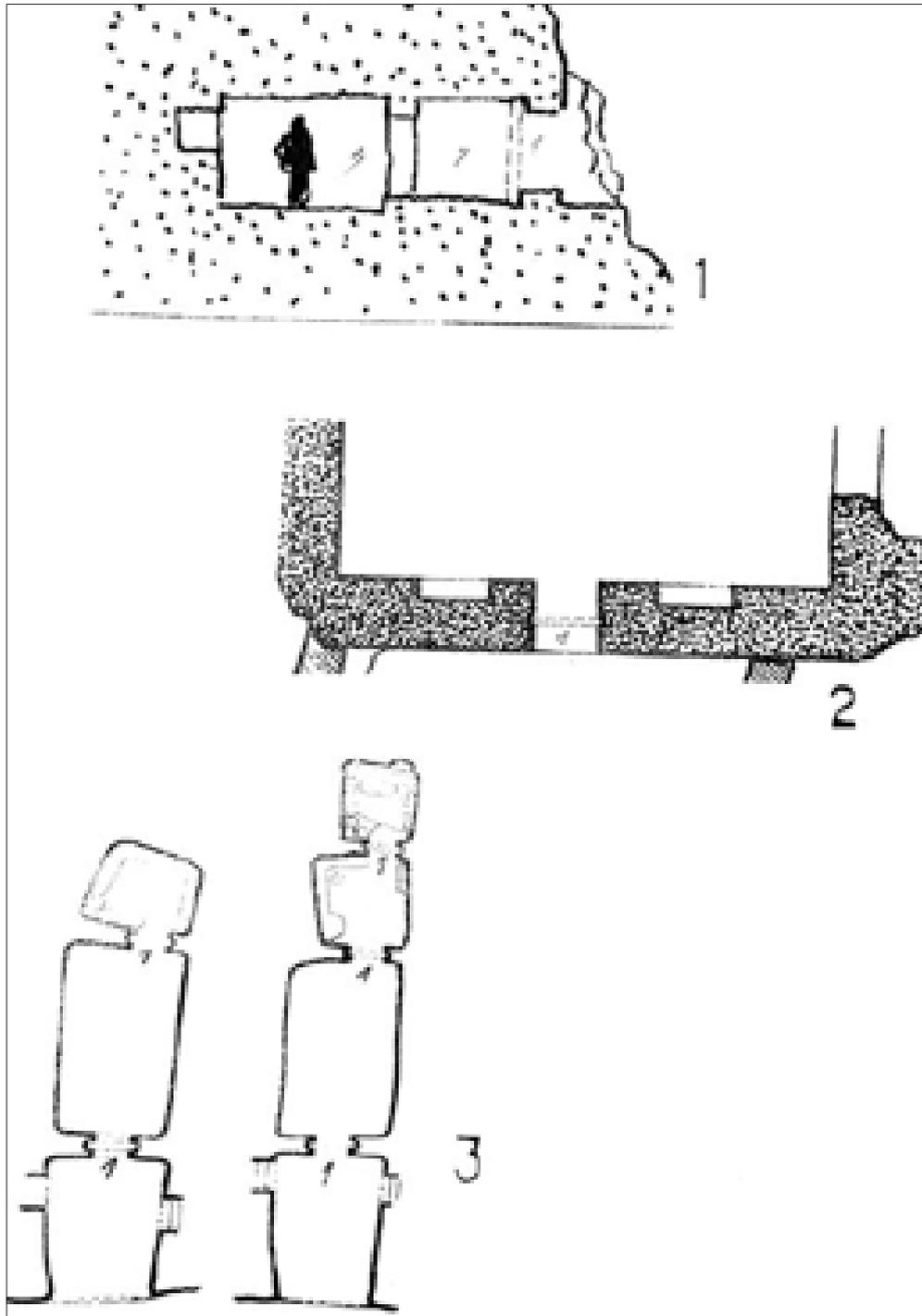
TABLE EXPLANATIONS:

1. Urumieh (Iran), rock-cut tomb - 1. Porthos sockets and restored stone slab after W. Kleiss. 2. Antechamber. 3. Burial chamber. See W. Kleiss. *Geschichte der Architektur Irans*. Berlin 2015, fig. 38.
2. Uplistsikhe - Door posts of a rock chamber with carved sockets and a restored porthos. G. Kipiani, *Uplistsikhe*, Tbilisi 2002, two-column hall, pl. XX.
3. Vardzia - 1. Porthoses of burial chambers. G. Gaprindashvili, *Caves of Vardzia and its Surroundings*, Tbilisi 1957, fig. 6. The author of this book, Mr. Givi Gaprindashvili, considers these cave complexes a variety of “dwelling caves”, see p. 18.

BIBLIOGRAPHY:

1. Abuladze I. *Dictionary of an ancient Georgian language*. Tbilisi 1973. (Geo.)
2. Alexidze Z. *The Life of Pharnavaz*. “Mnatobi”, 1984. (Geo.)
3. Andronikashvili M. *Studies in Iranian-Georgian Linguistic Contacts, I*. Tbilisi University Press, Tbilisi 1966. (Geo.)
4. Baramidze R. *Pharnavaz made his country strong*. Tbilisi 1992. (Geo.)
5. Gogitidze S. *Pharnavaz and the Localization of Arian-Kartli*. Batumi 2011. (Geo.)
6. Leonti Mroveli, “The Life of the Georgian Kings”, “The Life of Pharnavaz”, “The Life of Kartli” (*The Georgian Chronicles*), text established from all major manuscripts by S. Kaukhchishvili. Vol. I. Tbilisi 1955. (Geo.)
7. Orbeliani Sulokhan-Saba, *Collected works, N2*. Tbilisi 1966. (Geo.)
8. Orbeliani Sulokhan-Saba, *Georgian Dictionary*, Tiflis, 1928. (Geo.)
9. Kavtaria Gr. *Pharnavaz*. Tbilisi 1999. (Geo.)
10. Kipiani G. *Architectural Dictionary of the Ancient World* (manuscript). (Geo.)
11. Kipiani G. *Uplistsikhe*. “Programa Logos”, Tbilisi 2002. (Geo.)
12. Kipiani G. *On the Origin of Mtskheta*. “Kadmos” *Journal of Studies of Humanities*, Ilia State University N2.2010. (Geo.)
13. *Shatberdi Codex*, 10th century. Prepared for publication by B. Gigineishvili and El. Giunashvili. Tbilisi 1979. (Geo.)

14. Bakhtin M.M. The work of François Rabelais and Popular Culture of the Middle Ages and Renaissance, Moscow 1965. (Russ.)
15. Dandamayev M.A., Lukonin V.G. Culture and Economy of Ancient Iran, Moscow 1980. (Russ.)
16. Freiderberg O. Poetics of plot and Genre. Period of Ancient Literature. Leningrad 1936. (Russ.)
17. Lukonin V.G. Ancient and Early Medieval Iran. Moscow 1987. (Russ.)
18. Marr N. Gods of Pagan Georgia According to Ancient Georgian Sources, St. Petersburgs 1901. (Russ.)
19. Persian-Russian Dictionary, compiled by prof. B.V. Miller. Moscow 1953. (Russ.)
20. Steiner R. Mysteries of Antiquity and Qristianity. St. Petersburg 1990. (Russ.)

2021

11 DECEMBER

№4

АРХЕОЛОГИЯ

ARCHEOLOGIA
საქმეთაობა

Институт археологии имени академика
Андриа Апакидзе

ЭПИЗОДЫ ИЗ ЖИЗНИ ПАРНАВАЗА

Гурам Кипиани,

Профессор, археолог, архитектор;

Руководитель лаборатории палеоурбанистики Илийского университета

АБСТРАКТ

Статья посвящена анализу текста, важного для грузинской историографии – «Жизнь Фарнаваза», в котором переданы эпизоды из жизни первого (согласно «Обращению Картли» - второго) царя Картли. Интерес к означенному произведению подогревает то обстоятельство, что в нем отражены одновременно и реальная основа и символический мир легенд.

В исследовании приводится попытка реконструкции архитектурной модели на основе анализа археологических и архитектурных данных (приведены параллели со скальными погребениями Уплисцихе, Вардзии и Орумие). Также внимание заострено на «кладе», обнаруженный в пещере (золото, серебро, «самсахурбели» - предметы культа) – комплекте царских инсигнии, давшие легитимацию власти Фарнаваза.

В данном труде также рассмотрена этимология имен Фарнаваз и «Армази». «Фарна» - эпитет «Ахура-Мазды» - «сияние», «farna hastama» - «сиятельный», то же самое, что «хвара» - khvar – солнце, в итоге, подразумевает символ царской религии. Также стоит заметить, что и в современном персидском «far» также обозначает сияние. Необходимо отметить, что тронное имя «Фарнаваз» не встречается ни в древнеперсидских ахеменидских надписях, ни в Авесте. Это имя, возможно, является более поздней формой и проявлено только в малоазиатских династических именах. Что касается «Армази», оно обозначает высшую власть. Согласно «Обращению», где передана природа этого идола, ничто не указывает на его зороастрический культ. Рассказу об особенностях идола Армази будет посвящена статья в следующем выпуске журнала «Археология», под названием «Эпизоды жизни Фарнаваза и божественная природа «Армаз».

Ключевые слова: Фарнаваз, Армази, „куаби“ (углубление, пещера), скальное погребение, клад.

Согласно «Обращению Картли», Парнаваз является вторым царем Картли. Первым же царем считается Азо: «И был первым царем в Мцхете Азо, сын царя Арийских картлийцев, и умер»¹.

Леонтий Мровели: «И после него встал Парнаваз. Он воздвиг идола на большом холме и дал ему имя Армази, и создал крепость у воды, и называют ее Армази».

Согласно источнику «Жизнь царей», которая не признает Азо царем, Парнаваз является первым царем Картли² и харизматичной личностью, окутанной завесой легенд. Здесь видны как реальная основа этих легенд, так и символический мир.

«Жизнь Парнаваза», конечно, является совершенно самостоятельным произведением, в этом трудно сомневаться³. Его сон в некоторой степени является отголоском Ветхого Завета, ведь там патриархи постоянно видят сны⁴. Это библейский мир, его дух. Он увидел сон «по воле Божьей». Ведь в Библии сон служит цели действовать по велению Божьему. А его царствование было рождено пещерой.

Что касается остальной истории, она вовсе не сказочная; возможно, писатель несколько преувеличил, но в ней проглядывает реально существующая структура; сказка не могла бы возникнуть без конкретной модели.

«А у подножия скалы была пещера, вход в которую был заложен в древние времена древним камнем, и древность эта разрушала построенное (т.е. заложенное. Г.К.). Тогда начался сильный дождь. А Парнаваз достал засов и пробил дверь пещеры, чтобы там внутри укрыться от дождя, и вошел в эту пещеру. И увидел там недоступное сокровище, золото и серебро, и изделия из золота и серебра, недоступные»⁵.

Очень информативный отрывок повествования: во-первых, эта «пещера» (грот), которую снаружи после ночной охоты (вместе с убитым им самим оленем) у подножия скалы нашел Парнаваз, является искусственной («построенной»), а не естественной. Кроме того, она «постоянно» заперта решеткой (скальной в захоронениях, расположенных в специально созданных нишах, вертикально установленная плита)⁶ «была воздвигнута из древнего камня», поскольку она была потрескавшейся от времени; прибывший утром, промокнувший от дождя Парнаваз пробил ее с помощью железной дубины⁷.

Здесь следует отметить, что ниши для установки решеток отчетливо видны на скальных памятниках Грузии – в Уплисцихе⁸, в скальных захоронениях и в Вардзиа (чья самая ранняя функция, по моему мнению, является комплексом скальных захоронений – Уплисцихе Одзрахи).

Я думаю, что в повествовании «Жизнь Парнаваза» можно представить и планировку этой пещеры: он (Парнаваз) сначала «высушил ее от дождя», а затем вошел вглубь и там «увидел недоступное сокровище». Это общепринятый вид планировки скального захоронения – «преддверие» и камера, или вечное жилище умерших (см. примеры на табл. I). Я считаю, что в цитированном тексте также дано

¹ Сборник Шатберди, X век. Подготовили к изданию Б. Гигинеишвили и Эл. Гюнашвили. Тбилиси 1979, стр. 320 (далее в сноске «Мокцевай»).

² Леонтий Мровели, «Жизнь царей грузинских», «Жизнь Парнаваза», Жизнь Картли, текст установлен по всем основным рукописям С. Каухчишвили, том I. Тбилиси 1955, стр. 20-26 (далее в сноске – «Жизнь Картли» I и соответствующая страница).

³ Р. Барамидзе, Парнаваз сделал сильным свою страну. Тбилиси 1992; З. Алексидзе, «Жизнь Парнаваза», «Мнатоби», 1984, стр. 12; Гр. Кавтария, Парнаваз. Тбилиси 1999, стр. 66 и далее; С. Гогитидзе, Парнаваз и локализация Ариан-Картли. «Батуми» 2011, стр. 6 и далее.

⁴ В отличие от Нового Завета, где сны почти никто не видит, за единственным исключением – «Сон Иосифа» – от Матфея (1.19,20).

⁵ Жизнь Картли I, стр. 21-22.

⁶ Порткулис - (лат. portcullis) - створчатая дверь или заслон в античных оборонительных сооружениях и военных лагерях. Представлял собой массивную дверь из железа или дерева, окованного железом, которая двигалась в вертикальных пазах, вырезанных в пилонах. В случае скальных гробниц и саркофагов - вертикальные каменные плиты, закрывающие вход, которые крепились в гнездах, вырезанных в косяках. Г. Кипиани, «Архитектурный словарь Древнего мира» (рукопись).

⁷ Чуглуги - «железная дубина». И. Абуладзе, «Словарь древнегрузинского языка», Тбилиси 1973, стр. 512.

⁸ Г. Кипиани, Уплисцихе. «Программа Логос», Тбилиси 2002, стр. 42. Табл. XX, XXVI, 2-5.

определение сокровища.

Во-первых, это вообще драгоценности – «недоступное сокровище из золота и серебра», а кроме того, еще кое-что: «служебное золото и серебро», а также «недоступное». В приложении к «Жизни Картли» (словарь) «служебное» объясняется как «посуда» – «большая посуда и служебная для царских столов»⁹.

У Сулхан-Сабы это слово объясняется в общем значении как «служебное»¹⁰. Здесь я позволю себе увидеть в «служебном» нечто большее, чем просто посуду. Предметы служат в гробнице и, таким образом, представляют собой «царские» регалии. «Служебное» функционирует в вечном «жилище». Предхристианское представление о смерти, то есть «уход»¹¹ (изменил облик и вовсе не «преставился»), эта замечательная формулировка грузинского языка, является прямым указанием на предхристианский мир, поскольку для него наша нынешняя «смерть» не означала окончание, это был путь и ступень после жизни. Просто человек уходил, преображался. Хотя это и выходило за рамки общественного понимания, «жизнь» продолжалась¹². Только они (инсигнии) могли сделать Парнаваза харизматичной личностью. Царская символика победила сон, после видения которого он решил покинуть Аспани (родные места Парнаваза) – «Этот сон таков: я уйду в Аспани и там обрету благо»¹³, но пещера настроила его на создание государства. Ведь он верил, что сокровища, найденные в скальном захоронении, принадлежали его предку. Только золото и серебро могли ускорить его отъезд.

Упомянутые в тексте о жизни Парнаваза в разных местах «Тифлис» и «Мцхета»¹⁴ являются, очевидно, анахронизмами. К тому времени (по моему мнению, эти данные относятся ко II веку до н.э.) Мцхета еще не основана¹⁵, тем более Тифлис, и это должно быть вставкой Леонтия Мровели в повествование, что вполне естественно – он дает представление о географической среде через известные ему пункты (не Иранский Картли? Против Арийского Картли?). Далее: «И этот Парнаваз создал большого идола в свою честь: это Армази, ибо Парнавазу по-персидски было имя Армаз. Он воздвиг этого идола Армази на вершине Картли, и с тех пор он называется Армази в честь этого идола. И он совершил великое жертвоприношение воздвигнутому идолу»¹⁶.

Утверждение, что Армази - это имя, данное Парнавазу, потому что по-персидски его звали Армази, является абсолютно точным. Леонтий этой фразой сообщает нам, что «Парна» и «Армаз» - это одно и то же. Конечно, это не совсем одно и то же, просто «Парна» - это эпитет «Ахура Мазды» – «сияние», «farna hastama» - «прекраснейший»¹⁷, что то же самое, что «хвара»¹⁸ - солнце, и в конечном итоге озоначает символ царской религии¹⁹. Следует также отметить, что и в современном персидском языке «фар» также означает сияние²⁰. Также стоит сказать, что царское имя «Парнаваз» не подтверждается ни в древнеперсидских надписях Ахеменидов, ни в Авесте. Это название кажется более поздней формой и встречается только среди династических имен Малой Азии²¹. По названию идола, воздвигнутого Пара

⁹ Картлис Цховреба I, стр. 451.

¹⁰ Сулхан-Саба Орбелиани, Сочинения №2. Тбилиси 1966, стр. 43.

¹¹ «Сикудили» - Смерть - исполнение, «Мосикудили» - И. Абуладзе, Словарь древнегрузинского языка. Тбилиси 1973, стр. 390; смерть – «Сикудили» - разделение души и тела, Сулхан-Саба Орбелиани, Грузинский словарь. Тифлис 1928, стр. 314.

¹² Р. Штейнер, Мистерии древности и христианство, СП, 1990, стр. 12-25; О. Фреиденберг, Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы, Л. 1936, стр. 71; М.М. Бахтин, Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса, М. 1965, стр. 58.

¹³ Картлис цховреба I, стр. 21.

¹⁴ Картлис цховреба I, стр. 24-25.

¹⁵ Г. Кипиани, К вопросу о происхождении Мцхеты, «Кадмос» 2.2010, стр. 92-128.

¹⁶ Картлис цховреба I, стр. 25.

¹⁷ Н. Марр, Боги языческой Грузии по древне-грузинским источникам. Санктпетербург 1901, стр. 5-6.

¹⁸ Мз. Андроникашвили, Очерки..., Тбилиси 1966, стр. 15.

¹⁹ В.Г. Луконин, Древний и раннесредневековый Иран. Москва 1987, стр. 81.

²⁰ Персидско-русский словарь, сост. проф. Б.В. Миллер. Москва 1953, стр. 365.

²¹ Мз. Андроникашвили, Очерки..., стр. 15.

навазом, грузинское «Армаз» то же самое, что армянское «Арамазд», среднеперсидское «Хормузд» - то есть Ахура Мазда, завершается и его зороастрийский, или, если хотите, маздеистский (что вовсе не одно и то же)²² дух.

«Армаз» здесь олицетворяет верховную власть. Согласно «Мокцеваи» (где изложена природа этого идола, разумеется, в негативном контексте), ничто, включая упомянутые здесь ритуалы жертвоприношения, не указывает на зороастрийский культ. К свойствам идола Армаза я вернусь позже.

Продолжение повествования в следующем номере журнала «Археология» будет под заголовком «Эпизоды из жизни Фарнаваза и божественная природа «Армаза».

ПОЯСНЕНИЯ К ТАБЛИЦАМ:

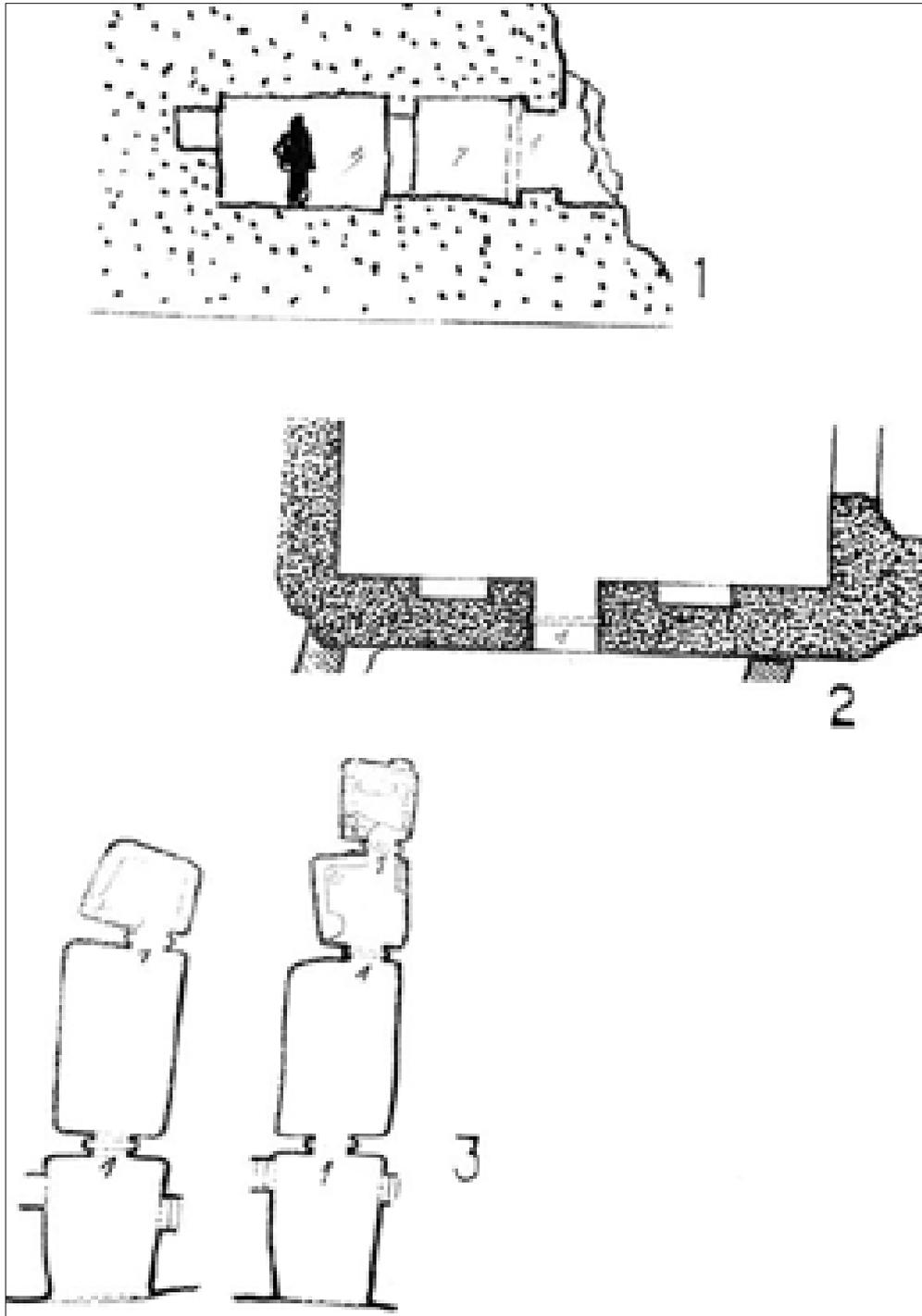
1. Орумие (Иран), скальное захоронение- 1. Гнезда для порткулиса и восстановленная каменная плита по В. Кляйссу. 2. Преддверие. 3. Погребальная камера. См. W. Kleiss. Geschichte der Architektur Irans. Berlin 2015, рис. 38.
2. Уплисцихе. Столбы двери скальной камеры с высеченными на них гнездами и восстановленным портулисом. Г. Кипиани, Уплисцихе. Тбилиси 2002, двуколонный зал, табл. XX.
3. Вардзиа - 1. Портулисы погребальных камер. Г. Гаприндашвили, Пещеры Вардзиа и ее окрестностей. Тбилиси 1957, рис. 6. Автор этой книги, господин Гиви Гаприндашвили, считает эти группы пещер разновидностью «жилых пещер», см. стр. 18.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Абуладзе И. Словарь древнегрузинского языка. Тбилиси 1973. (Груз.)
2. Алексидзе З. Жизнь Парнаваза. «Мнатоби» 1984. (Груз.)
3. Андроникашвили Мз. Очерки из ирано-грузинских языковых взаимоотношений, книга I. Издательство Тбилисского государственного университета, Тбилиси 1966. (Груз.)
4. Барамидзе Р. Парнаваз сделал сильным свою страну. Тбилиси 1992. (Груз.)
5. Гогитидзе С. Парнаваз и локализация Ариан-Картли. «Батуми» 2011. (Груз.)
6. Кавтария Гр. Парнаваз. Тбилиси 1999. (Груз.)
7. Кипиани Г. «Архитектурный словарь Древнего мира» (рукопись). (Груз.)
8. Кипиани Г. Уплисцихе. «Программа Логос», Тбилиси 2002. (Груз.)
9. Кипиани Г. К вопросу о происхождении Мцхеты, журнал гуманитарных исследований Государственного университета имени Ильи «Кадмос» 2.2010. (Груз.)

²² Дело в том, что цари Ахеменидов не считали пророка Заратуштру (в греческой форме Зороастр, отсюда и название дуалистической религии «зороастризм») посредником между народом и верховным Ахура Маздой, основателем религии. Во всех своих многочисленных надписях они приписывают все свои успехи Ахура Мазде, но пророк нигде не упоминается. Подробнее см. М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана. Москва 1980, стр. 330-331.

10. Мровели Леонтий, «Жизнь царей грузинских», «Жизнь Парнаваза», Жизнь Картли, текст установлен по всем основным рукописям С. Каухчишвили, том I. Тбилиси 1955. (Груз.)
11. Орбелиани Сулхан-Саба, Сочинения №2. Тбилиси 1966. (Груз.)
12. Орбелиани Сулхан-Саба, Грузинский словарь. Тифлис 1928. (Груз.)
13. Сборник Шатберди, X век. Подготовили к изданию Б. Гигинеишвили и Эл. Гюнашвили. Тбилиси 1979. (Груз.)
14. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренесанса, Москва 1965.
15. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. Москва 1980.
16. Штейнер Р. Мистерии древности и христианство. СП, 1990.
17. Луконин В.Г. Древний и раннесредневековый Иран. Москва 1987.
18. Марр Н. Боги языческой Грузии по древне-грузинским источникамъ. Санктпетербургъ 1901.
19. Персидско-Русский словарь, сост. проф. Б.В. Миллер. Москва 1953.
20. Фреиденберг О. Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы. Ленинград 1936.

2021

11 DECEMBER

№4

არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

მგობის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

ფარნავაზის ცხოვრების ეპიზოდები

გურამ ყიფიანი,

პროფესორი, არქეოლოგი, არქიტექტორი; ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის პალეოურბანული
ლაბორატორიის ხელმძღვანელი

აბსტრაქტი

სტატია ეძღვნება ქართული ისტორიოგრაფიისათვის მნიშვნელოვანი ტექსტის – „ცხოვრება ფარნავაზისი“-ს ანალიზს, რომელშიც ქართლის პირველი მეფის („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მიხედვით ქართლის მეორე მეფე) ცხოვრების ეპიზოდებია გადმოცემული. აღნიშნული ნაწარმოებისადმი ინტერესს ზრდის ის გარემოება, რომ მასში ერთდროულადაა ასახული ლეგენდების რეალური საფუძველიც და სიმბოლური სამყაროც.

კვლევაში, არქეოლოგიური და არქიტექტურული მონაცემების ანალიზის საფუძველზე (უფლისციხის, ვარძიის და ორუმიეს კლდოვანი სამარხების პარალელუბით) მოცემულია არქიტექტურული მოდელის რეკონსტრუირების მცდელობა. ასევე ყურადღება გამახვილებულია გამოქვაბულში აღმოჩენილ „განძზე“ (ოქრო, ვერცხლი, „სამსახურებელი“), სამეფო ინსიგნიების კომპლექსზე, რომელიც ფარნავაზის ძალაუფლების ლეგიტიმაციის საფუძვლად იქცა.

წარმოდგენილ ნაშრომში განხილულია ფარნავაზის სახელის და „არმაზის“ ეტიმოლოგიაც. „ფარნა“ „აჭურა-მაზდას“ ეპითეტია – „ბრწყინვალეობა“, „farna hastama“ – „უბრწყინვალესი“, იგივეა რაც „ხვარა“ – xvar – მზე და საბოლოოდ გულისხმობს სამეფო რელიგიის სიმბოლოს, ასევე უნდა აღვნიშნო, რომ თანამედროვე სპარსულითაც „far“ ასევე ბრწყინვალეობას აღნიშნავს. ისიც უნდა ითქვას, რომ სატახტო სახელი „ფარნავაზი“ არ დასტურდება არც აქემენიდთა ძველ სპარსულ წარწერებში და არც ავესტაში. ეს სახელდება გვიანდელი ფორმა ჩანს და მცირე აზიის სადინასტიო სახელებს შორის იჩენს მხოლოდ თავს. რაც შეეხება „არმაზ“-ს ის უზენაესობის ამსახველია. „მოქცევაჲ“-ს მიხედვით, სადაც ამ კერპის ბუნებაა გადმოცემული, არაფერი მიგვანიშნებს მის ზოროასტრულ კულტზე. არმაზ-კერპის თვისებებზე თხრობას ჟურნალ „არქეოლოგია“-ს შემდეგ გამოცემაში დაეთმობა ადგილი სათაურით „ფარნავაზის ცხოვრების ეპიზოდები და „არმაზ“-ის ღვთაებრივი ბუნება“.

საკვანძო სიტყვები: ფარნავაზი, არმაზი, „ქუაბი“, კლდოვანი სამარხი, განძი.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მიხედვით ფარნავაზი ქართლის მეორე მეფეა. პირველ მეფედ კი აზოს მიიჩნევს: „და ესე იყო პირველ მეფეჲ მცხეთას შინა აზოჲ, ძმ არიან-ქართველთა მეფისაჲ, და მოკუდა“¹.

ლეონტი მროველი: „და შემდგომად მისა დადგა ფარნავაზ. ამან აღმართა კერპი დიდი ცხვ[რ]სა ზედა, და დასდვა სახელი მისი არმაზი, და მოქმნა ზღუდე წყლით კერძო, და ჰრქვან არმაზ“.

„მეფეთა ცხოვრების“ მიხედვით, რომელიც არ სცნობს აზოს მეფედ, ფარნავაზი ქართლის პირველი მეფეა² და ლეგენდების ბურუსში გახვეული ქარიზმატული პიროვნებაა. აქ ამ ლეგენდების რეალური საფუძველიც ჩანს და სიმბოლური სამყაროც.

„ცხოვრება ფარნავაზისი“, რა თქმა უნდა სრულიად დამოუკიდებელი ნაწარმოებია, აქ ეჭვის შეტანა ძნელია³. მისი სიზმარი რამდენადმე ძველი აღთქმის გამოძახილია, იქ ხომ მამამთავრები მუდმივად სიზმრებს ხედავენ⁴. ეს კი ბიბლიური „სამყაროა“, მისი სულისკვეთება. მან სიზმარი ნახა „ღვთის ნებით“. ბიბლიაში სიზმარი ხომ იმ მიზანს ემსახურება, რომ ღვთის კარნახით იმოქმედონ. მისი მეფობა კი გამოქვაბულმა დაბადა.

რაც შეეხება დანარჩენ ისტორიას. ის ზღაპრული სულაც არაა, შესაძლოა მწერლის მიერ რამდენადმე გამაფრებელია, მაგრამ მასში რეალურად არსებული სტრუქტურა გამოსჭვივის, ზღაპარი მას ვერ შექმნიდა კონკრეტული მოდელის გარეშე.

„ხოლო კლდისა მის ძირსა ქუაბი იყო, რომლისა კარი აღმოქმნილ იყო ქვითა ძუელად, და სიძუელითა შექმნიდა დარღუევა შენებულსა მას (ე.ი. ჩაშენებულსა. გ.ყ.). მაშინ დაასხა წვიმა მძაფრი. ხოლო ფარნავაზ აღმოიღო ჩუგლუგი და გამოარღვია კარი ქუაბისა მის, რათამცა მუნ შიგა დაიმშრალა წვიმისა მისგან, და შევიდა ქუაბსა მას. და იხილა მუნ შინა განძი მიუწდომელი, ოქრო და ვერცხლი და სამსახურებელი ოქროსა და ვერცხლისა მიუწდომელი“⁵.

ფრიად ინფორმატიული მონაკვეთია თხრობისა: ჯერ ერთი ის „ქუაბი“ (გამოქვაბული), რომელსაც გარეთ დამისთვევის შემდგომ (თავისსავე მოკლულ ირემთან ერთად) კლდის ძირში იპოვნა ფარნავაზმა, ხელოვნური გამოქვაბულია („შენებული“) და არა ბუნებრივი. გარდა ამისა იგი „მუდმივადაა“ ჩაკეტილი პორტკულისით (კლდოვან სამარხთა დასაგმინავი, საგანგებოდ შექმნილ ბუდეებში, ვერტიკალურად ჩადგმული ვერტიკალური ფილა)⁶ – „აღმართულ იყო ქვითა ძუელად“, რადგან იგი სიძველისაგან დაბზარული იყო დილით მოსულმა, წვიმისაგან დასველებულმა ფარნავაზმა იგი ჩუგლუგით⁷ შეარღვია.

აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ პორტკულისთა ჩასასმელი ბუდეები საქართველოს კლდოვან ძეგლებზე სავსებით ცხადად იკვეთება – უფლისციხეში⁸, კლდოვან სამარხებში და ვარძიაშიც (რომლის უადრესი ფუნქცია მე კლდოვან სამარხთა კომპლექსად მიმაჩნია – უფლისციხე ოძრახისა).

¹ შატბერდის კრებული X საუკუნისა. გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა. თბილისი 1979, გვ. 320 (შემდგომში სქოლიოში „მოქცევაჲ“).

² ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, „ცხოვრება ფარნავაზისი“ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი I. თბილისი 1955, გვ. 20-26 (შემდგომში სქოლიოში – ქართლის ცხოვრება I და შესაბამისი გვერდი).

³ რ. ბარამიძე, ფარნავაზ ძლიერ ჰყო ქუეყანა თვისი. თბილისი 1992; ზ. ალექსიძე, ცხოვრება ფარნავაზის, „მნათობი“, 1984, გვ. 12.; გრ. ქავთარია, ფარნავაზი, თბილისი 1999, გვ. 66 და შმდ.; ს. გოგიტიძე, ფარნავაზი და არიან-ქართლის ლოკალიზაცია, ბათუმი 2011, გვ. 6 და შმდ.

⁴ განსხვავებით ახალი აღთქმისაგან, სადაც სიზმარს თითქმის არავინ არ ხედავს ერთადერთი გამონაკლისის გარდა – „იოსების სიზმარი“ – მათესაგან (1.19,20).

⁵ ქართლის ცხოვრება I, გვ. 21-22.

⁶ პორტკულისი – (ლათ. portcullis) კარი-ტიხარი ანტიკურ სასიმაგრო ნაგებობაში, სამხედრო ბანაკებში, რომელიც წარმოადგენდა რკინის ან ხის რკინისგარსაკრავიან მასიურ კარს და მოძრაობდა კარის პილონებზე ამოკვეთილ ვერტიკალურ ჭრილებში. კლდოვან სამარხთა და სარკოფაგთა კარის დასაგმინავი ქვის ვერტიკალური ფილები, რომელიც კარის წირთხლებზე ამოკვეთილ ბუდეებში მაგრდებოდა. გ. ყიფიანი, ძველი სამყაროს არქიტექტურული ლექსიკონი (ხელნაწერი).

⁷ ჩუგლუგი – „რკინის კომბალი“. ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი 1973, გვ. 512.

⁸ გ. ყიფიანი, უფლისციხე. „პროგრამა ლოგოსი“, თბილისი 2002, გვ. 42. ტაბ. XX, XXVI, 2-5.

მე მგონი „ცხოვრება ფარნავაზის“-ს თხრობაში ამ გამოქვაბულის გეგმარებაც შეიძლება წარმოვიდგინოთ: მან (ფარნავაზმა) ჯერ ხომ „დაამშრალა წვიმისა მისგან“ და შემდგომ შევიდა სიდრემში და იქ „იხილა მუნ-შინა განძი მიუწვდომელი“. ეს კლდოვანი სამარხის გეგმარების საყოველთაოდ გავრცელებული სახეა – „წინკარი“ და კამერა, ანუ მიცვალებულთა მუდმივი საცხოვრებელი (იხ. მაგალითები ტაბ. I), მგონია, რომ ციტირებულ ტექსტში განძის დეფინიციაცაა მოცემული.

პირველი ეს ზოგადად ძვირფასულობაა – „განძი მიუწვდომელი ოქრო და ვერცხლი“ და ამას გარდა კიდევ რაღაც: „სამსახურებელ ოქროსა და ვერცხლისა“, ასევე „მიუწვდომელი“. ქართლის ცხოვრების დანართში (ლექსიკონი) სამსახურებელი განმარტებულია, როგორც „ჭურჭელი“ – „საჭურჭლენი დიდნი და სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი“⁹.

სულხან-საბასთან ეს სიტყვა ზოგადი მნიშვნელობითაა ახსნილი – „სასამსახურო“¹⁰. აქ ჩემს თავს უფლებას მივცემ, რომ „სასამსახურო“-ში სხვა რამეც დავინახო და არა მხოლოდ ჭურჭელი. ნივთები მსახურობენ სამარხში და ამდენად ისინი წარმოადგენენ „სამეფო“ ინსიგნიებს. „სასამსახურო“ მოქმედებს სამუდამო „საცხოვრებელში“. წინარეპრისტიანული წარმოსახვით სიკვდილი („სიკუდილ“-ი)¹¹, ანუ „გარდაცვალება“ (სახე იცვალა და სულაც არ „აღსრულებულა“), ქართული ენის ეს შესანიშნავი ფორმულირება, წინარეპრისტიანულ სამყაროზე პირდაპირი მინიშნებაა, რადგან მისთვის ჩვენი დღევანდელი „სიკვდილი“ დასასრულს არ ნიშნავდა, იგი სიცოცხლის შემდგომი გზა და საფეხური იყო. უბრალოდ ადამიანი „გარდაცვალებით“ საზოგადოების თვალთახედვიდან გადიოდა, თუმცა „სიცოცხლეს“ განაგრძობდა¹². მხოლოდ მათ (ინსიგნიებს) შეეძლოთ ფარნავაზი ქარიზმატულ პიროვნებად ექციათ. სამეფო სიმბოლიკამ დაამარცხა სიზმარი, რომლის ხილვის შემდგომ ასპანს (ფარნავაზის დედულეთი) გადახვეწა გადაწყვიტა – „სიზმარი იგი, ესე არს, მე წარვალ ასპანს, და მუნ კეთილსა მივეცემი“¹³, მაგრამ გამოქვაბულმა იგი სახელმწიფოს შექმნისათვის განაწყო. მას ხომ სჯერა, რომ კლდოვან სამარხში აღმოჩენილი განძი მის წინაპარს განეკუთვნებოდა. მარტოოდენ ოქრო-ვერცხლს შეეძლო მისი გადახვეწა დაეჩქარებინა.

ფარნავაზის ცხოვრების ტექსტში სხვადასხვა ადგილას ნახსენები „ტფილისი“ და „მცხეთა“¹⁴ ცხადია ანაქრონიზმებია. იმ დროისათვის (ჩემი აზრით ეს მონაცემები ძვ. წ. II საუკუნეს განეკუთვნება) მცხეთა ჯერ დაარსებული არაა¹⁵, მითუმეტეს ტფილისი და ეს თხრობაში ლეონტი მროველის ჩანამატი უნდა იყოს და სავსებით ბუნებრივიცაა – გეოგრაფიულ გარემოზე წარმოდგენას გვაძლევს მისთვის ცნობილი პუნქტებით (არა ირანის ქართლი? არიან ქართლის საპირისპიროდ?). შემდგომ კი: „და ამანვე ფარნავაზ შექმნა კერპი დიდი სახელსა ზედა თუსსა: ესე არს არმაზი, რამეთუ ფარნავაზს სპარსულად არმაზ ერქუა. ამართა კერპი იგი არმაზი თავსა ზედა ქართლისასა, და მიერიტგან ეწოდა არმაზი კერპისა მისთვის. და ქმნა სატფურება დიდი კერპისა მისთვის აღმართებულსა“¹⁶.

„ესე არს არმაზი, რამეთუ ფარნავაზს სპარსულად არმაზი ერქუა“ აბსოლუტურად ზუსტი ცნობაა. ლეონტი ამ ფრაზით გვამცნობს, რომ „ფარნა“ და „არმაზ“ ერთი და იგივეა. მთლად ერთი და იგივე რა თქმა უნდა არაა, უბრალოდ „ფარნა“ „აჰურა-მაზდას“ ეპითეტია – „ბრწყინვალეობა“, „far-

⁹ ქართლის ცხოვრება I, გვ. 451.

¹⁰ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი N2. თბილისი 1966, გვ. 43.

¹¹ „სიკუდილ“-ი – აღსრულება, „მოსიკუდილი“ – ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბილისი 1973, გვ. 390; „სიკუდილი“ – სულისა და ხორცის გაყრა, სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი. ტფილისი 1928, გვ. 314.

¹² P. Штейнер, Мистерии древности и христианство, СП, 1990, გვ. 12-25; O. Фреиденберг, Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы, Ленинград 1936, გვ. 71; М.М. Бахтин, Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса, Москва 1965, გვ. 58.

¹³ ქართლის ცხოვრება I, გვ. 21.

¹⁴ ქართლის ცხოვრება I, გვ. 24-25.

¹⁵ გ. ყიფიანი, მცხეთის წარმოშობის საკითხისათვის, „კადმოსი“ 2-2010, გვ. 92-128.

¹⁶ ქართლის ცხოვრება I, გვ. 25.

na hastama” – „უბრწყინვალესი“¹⁷, იგივეა რაც „ხვარა“ – xvar¹⁸ – მზე და საბოლოოდ გულისხმობს სამეფო რელიგიის სიმბოლოს¹⁹, ასევე უნდა აღვნიშნო, რომ თანამედროვე სპარსულითაც „far“ ასევე ბრწყინვალეობას აღნიშნავს²⁰. ისიც უნდა ითქვას, რომ სატახტო სახელი „ფარნავაზი“ არ დასტურდება არც აქემენიდთა ძველ სპარსულ წარწერებში და არც ავესტაში. ეს სახელდება გვიანდელი ფორმა ჩანს და მცირე აზიის სადინასტიო სახელებს შორის იჩენს მხოლოდ თავს²¹.

ფარნავაზის მიერ აღმართული კერპის სახელებით, ქართული „არმაზ“, იგივე რაც სომხური „არამაზდ“, საშუალო სპარსული „ჰორმუზდ“ – ანუ აჰურამაზდა, მთავრდება კიდევაც მისი ზოროასტრული და თუგნებავთ მაზდეანური (რაცერთი და იგივე სრულებითარაა)²² „სულისკვეთება“.

„არმაზ“ აქ უზენაესობის ამსახველია. „მოქცევაჲ“-ს მიხედვით, სადაც ამ კერპის ბუნებაა გადმოცემული (ცხადია უარყოფითი კონტექსტის თანხლებით), არაფერი და მათ შორის აქ ნახსენები მსხვერპლთმეწირვის რიტუალები არ მიგვანიშნებს ზოროასტრულ კულტზე. არმაზ-კერპის თვისებებს მოგვიანებით დავუბრუნდები.

თხრობას ჟურნალ „არქეოლოგია“-ს შემდეგ გამოცემაში გავაგრძელებ სათაურით „ფარნავაზის ცხოვრების ეპიზოდები და „არმაზ“-ის ღვთაებრივი ბუნება“.

ტაბულის განმარტებაანი:

1. ორუმე (ირანი) კლდოვანი სამარხი – 1. პორტკულისის ბუდეები და აღდგენილი ქვის ფილა W. Kleiss-ის მიხედვით. 2. წინკარი. 3. სამარხი კამერა იხ. W. Kleiss. Geschichte der Architektur Irans. Berlin 2015, სურ. 38.
2. უფლისციხე – კლდოვანი კამერის კარის წირთხლები მასზე ჩაკვეთილი ბუდეებით და აღდგენილი პორტკულისით. გ. ყიფიანი, უფლისციხე. თბილისი 2002, ორსვეტიანი დარბაზი, ტაბ. XX.
3. ვარძია – 1. სამარხ კამერათა პორტკულისები. გ. გაფრინდაშვილი, ვარძიისა და მისი მიდამოების ქვაბები. თბილისი 1957, სურ. 6. ამ წიგნის ავტორს ბ-ნ გივი გაფრინდაშვილს ქვაბულთა ეს ჯგუფები მიაჩნია, როგორც „საცხოვრებელ ქვაბთა ჯგუფების სახეობანი“, იხ. გვ. 18.

¹⁷ Н. Марр, Боги языческой Грузии по древне-грузинским источникам. Санктпетербургъ 1901, გვ. 5-6.

¹⁸ მზ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები..., თბილისი 1966, გვ. 15.

¹⁹ В.Г. Луконин, Древний и раннесредневековый Иран. Москва 1987, გვ. 81.

²⁰ Персидско-Русский словарь, сост. проф. Б.В. Миллер. Москва 1953, გვ. 365.

²¹ მზ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები..., გვ. 15.

²² საქმე ისაა, რომ აქემენიდთა მეფეები ხალხსა და უზენაეს – აჰურა მაზდას შორის შუამავალს, რელიგიის ფუძემდებელს ზარათუშტრას (ბერძნული ფორმით ზოროასტრი – აქედანვე დუალისტური რელიგიის სახელწოდება „ზოროასტრიზმი“) არ მიიჩნევდნენ. მათ მრავალრიცხოვან წარწერებში ყველა თავიანთ წარმატებას აჰურა-მაზდას მიაწერენ, მაგრამ წინასწარმეტყველი არსად არ იხსენება. დაწვრ. იხ. М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана. Москва 1980, გვ. 330-331.

ბიბლიოგრაფია:

1. აბულაძე ი. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბილისი 1973.
2. ალექსიძე ზ. ცხოვრება ფარნავაზის. „მნათობი“ 1984.
3. ანდრონიკაშვილი მზ. ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, წიგნი I. თბილისის სახ. უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი 1966.
4. ბარამიძე რ. ფარნავაზ ძლიერ ჰყო ქუეყანა თვისი, თბილისი 1992.
5. გოგიტიძე ს. ფარნავაზი და არიან-ქართლის ლოკალიზაცია, ბათუმი 2011.
6. მროველი ლეონტი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, „ცხოვრება ფარნავაზისი“ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი I. თბილისი 1955.
7. ორბელიანი სულხან-საბა, თხზულებანი N2. თბილისი 1966.
8. ორბელიანი სულხან-საბა, ქართული ლექსიკონი. ტფილისი 1928.
9. ქავთარია გრ. ფარნავაზი. თბილისი 1999.
10. ყიფიანი გ. ძველი სამყაროს არქიტექტურული ლექსიკონი (ხელნაწერი).
11. ყიფიანი გ. უფლისციხე. „პროგრამა ლოგოსი“, თბილისი 2002.
12. ყიფიანი გ. მცხეთის წარმოშობის საკითხისათვის. ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ კვლევათა ჟურნალი „კადმოსი“, 2.2010.
13. შატბერდის კრებული X საუკუნისა. გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა. თბილისი 1979.
14. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса, Москва 1965.
15. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. Москва 1980.
16. Штейнер Р. Мистерии древности и христианство. СП, 1990.
17. Луконин В.Г. Древний и раннесредневековый Иран. Москва 1987.
18. Марр Н. Боги языческой Грузии по древне-грузинским источникамъ. Санктпетербургъ 1901.
19. Персидско-Русский словарь, сост. проф. Б.В. Миллер. Москва 1953.
20. Фреиденберг О. Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы. Ленинград 1936.

